

AMICITIA

Tanulmányok Tüskés Gábor
60. születésnapjára

Beiträge zum 60. Geburtstag
von Gábor Tüskés

Főszerkesztő • Haupteditorin
Lengyel Réka

Szerkesztők • Herausgeber
Csörsz Rumen István
Hegedüs Béla
Kiss Margit
Lénárt Orsolya

reciti

BUDAPEST, 2015

TÓTH ZSOMBOR

A lét elviselhetetlen átmenetisége

Mikes Kelemen emigrációs tapasztalata
(előtanulmány)

Bevezető

Tüskés Gábor összegző, programadó tanulmányában helytállóan vázolta fel a Mikes Kelemen életművéhez és élettörténetéhez kapcsolódó kutatási feladatok és eredmények tanulságait.¹ Jó érzékkel ismerte fel azt is, hogy a levelek és a fordítások mint egodokumentumok irodalomtörténeti referenciákon túlmutató komplex vizsgálata még várat magára, holott az olyan személyiség- és esztétikai vonatkozásokat tárhatna fel, amelyek érdemben befolyásolhatnák Mikes megítélését. Jelen tanulmány egy ilyen jellegű próbálkozás: két esemény és kapcsolódó szöveghelyeik szövegarcheológiai kontextusait világítja meg az élettörténet mikronézetében. Tanulmányom célja a történeti antropológiai értelemben vett liminalitás tapasztalatának reflektálása, miközben az interpretációs fókusz az íráshasználat, az átmenetiség ellen így védekező Mikest is megjeleníti. Ez a vizsgálat arra irányul, hogy ütköztesse a mindennapok, az emigrációs léthelyzet és a kulturális másság naponkénti megtapasztalásának élményét a vonatkozó szöveghelyekkel annak érdekében, hogy rámutasson az emigráns Mikes mentális világának az exilium megtapasztalásával kapcsolatos releváns változásaira.

I. A két magyar gályarab példája

A 36. levél, amely az első a Rodostóból datáltak közül, az egész *Leveleskönyv* egyik legbizarrabb eseményét örökíti meg. A száműzetése végső állomására tartó Mikes útközben szóba elegyedett két, valamilyen értelemben ugyancsak

* A szerző az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének tudományos főmunkatársa. A tanulmány a Bolyai János Kutatói Ösztöndíj támogatásával készült.

1 Tüskés Gábor, *Mikes-problémák*, ItK, 114(2010), 291–314.

száműzött magyarral, akiknek a sorsa lényegesen nehezebb volt, hiszen rabként éltek, és a gályákon eveztek. A rövid beszélgetést érdemes Mikes tollából felidézni:

[...] mert csak a sok lántz zörgését lehet hallani, mind ezekre azt mondaná kéd. hogy lehetetlen ezeknek a szegény raboknak. hogy szabadságokat ne suhajtssák, mind azon által vannak még is olyanok, a kik azt a nyomoru életet meg szokták. mivel én beszéltem két magyar rabal. a kik husz esztendőtol fogvást vannak a gállján, és mondtam, hogy ha nem lehetneé olyan modot találni abban hogy meg szabadulhassanak. csak ezt felelék erre. miért menénk mi már magyar országban. feleségünk. gyermekünk talám már meg holtanak. őt is mivel elnék. itt ételt adnak, és meg szoktuk már ezt a nyomorúságot; avalo hogy nem vártam ezt a feleletet töllök, másként is gondolkodnám. ha helyettek volnék.²

Mielőtt Mikes vehemensnek tűnő reflexióját értelmeznénk, tekintsük át a beszélgetés történeti kontextusait. A beszélgetés, ha valaha is sor került rá, 1720. április 6. után, de mindenképpen április 24. előtt történhetett. Mikes már maga mögött tudta a lengyelországi és franciaországi emigrációt, a Török Birodalomban is eltöltött már csaknem három évet, és szintén három éve volt annak, hogy 1717. január 25-én távollétében az országgyűlés fő- és jószágvesztésre ítélte. A beszélgetés alkalmával megtett utazás is elsősorban térben távolította el még jobban szülőföldjétől, ennek ellenére Mikes látszólag nem fogadja el, hogy a „szabadságot ne suhajtsa”, és hogy ezt a „nyomorúságot megszokja”. Az író valójában nemcsak a hazatérés, a szabadság visszaszerzésének reményéről és akarásáról nem bír lemondani, hanem ebbe a sajátos „nyomorúságba”, azaz az emigránsi létforma liminalitásába, a társadalmi rendtől, a bevett életmódtól oly nagyon eltérő, kényszerű és elviselhetetlen léthelyzetbe nem hajlandó belenyugodni és ahhoz alkalmazkodni.³ A két magyar rabbal folytatott beszélgetés azt igazolja, hogy 1720 áprilisában még volt remény és akarat Mikesben a hazatérésre. Ez azonban azt is jelentette, hogy nem fogadta el emigráns mivoltát, státusát és identitását, nem akart beleszokni a „nyomorúságba”, noha ezt a fojtogató liminalitást, a kulturális másságot valószínűleg mindennapos csapásként élte meg. Ennek ellenére, úgy tűnik, nem próbált

2 MIKES Kelemen *Összes művei*, I–VI, szerk., s. a. r. HOPP Lajos, Bp., Akadémiai, 1966–1988 (a továbbiakban: MÖM), itt: I, 54.

3 Az emigrációs léthelyzet történeti antropológiai értelmezéséhez, a liminalitás és „suhajtozás” összefüggéseinek elméleti igényű feltárásához lásd TÓTH Zsombor, *De Nostalgia: A kora újkori kényszeremigráció politikai diskurzusa* = „*Politica filosofiai okoskodás*”: *Politikai nyelvek és történeti kontextusok a középkortól a 20. századig*, szerk. FAZAKAS Gergely Tamás, MIRU György, VELKEY Ferenc, Debrecen, Debreceni Egyetem Történeti Intézete, 2013, 117–136.

meg stratégiát kialakítani ahhoz, hogy ezt megszokja, feldolgozza, hogy ezzel együtt éljen, és emigránsként (túl)éljen. Egy idő után mindez elkerülhetetlen: idővel az ő magatartása is megváltozott.

II. Bercsényi példája

Ha a *Leveleskönyvet* regényként olvassuk, akkor ennek egyik leghitelesebb epizód szereplője gróf Bercsényi Miklós. Noha Mikes nem elfogulatlan Bercsényivel szemben, már csak Kőszeghy Zsuzsi miatt sem – Bercsényi megjelenítése, apró epizódok hőseként való szerepeltetése egy mesterien vázolt jellemrajz alaptónusait rögzíti. A 36. levélben felbukkanó gróf, akárcsak Brodarics Perényije a mohácsi csata előestéjén,⁴ vészjósló humorral anagrammát gyárt: „Rodostó–ostorod”, melynek csapásait elsősorban Bercsényi maga tapasztalja meg haláltusájában. Erről szemtanúként Mikes szintén beszámol. Bercsényi rodostói száműzetésének alig ötévnyi (1720. április 24.–1725. november 6.) története nem több mint 30 levél hosszabb-rövidebb utalásaiból áll össze, de a lakonikusan regisztrált események is ugyanazt a szellemi habitust sejtetik, amelyet Mikes tolla az anagrammagyártás epizódjában inspiráltan megörökített. A gróf nem mindennapi ember volt, még száműzöttként sem, hiszen második feleségével, Csáky Krisztinával érkezett Rodostóba, akinek a halála után tüstént újranősült. Megengedhette magának, még akkor is, ha hátralévő életét, Mikes empatisz megjegyzésével élve, az „öregembernek kalendárioma” szerint kellett megszerveznie, sőt élnie.⁵ Mert gróf Bercsényi Miklós tudott élni, még a távoli Rodostóban is. Mikes nem kevés rosszállással nézte, s tán irigylete is ezt a modus vivendit, ám Bercsényi életének mint exemplumnak a legfőbb tanulságát mégis a gróf haláltusájából és halálából vonta le.

4 Brodarics István latin emlékiratában, illetve ennek Heltai Gáspár-féle magyar nyelvű átdolgozásában is olvasható a mohácsi csata történetének leírása. Brodarics, illetve fél évszázad után Heltai is megismétli azt a félelmetes jelenetet, amikor a csata előestéjén Perényi Ferenc váradi püspök azt kéri a királytól: amennyiben túléli a csatát, küldjék Brodaricsot a pápához, hogy az egyházfő méltóképpen emlékezzen meg az elesett húszezer magyar mártírról. Érdemes idézni ezt az epizódot Heltai magyar fordításában, mert az általa megformált Perényi Ferenc jellemében közelebb áll Mikes Bercsényijéhez: „Hogy immár minyáian meg egyenessülenc rayta, Hogyvgyan meg kelene ütközni: monda Prini Ferentz, az Váradi püspéc, á Király előtt czufolkoduán: Im látom, hogy vgyan meg akartoc ütközni. Frater Pál neki viszi a soc iámbort. De annac előtte az magyaroknak czac tiz ezer Martyromnac innepe vala: Innét touáb leszen nekic husz ezer Martiromknac czac tiz ezer Martyromnac innepe vala: Innét touágért viuán, mind le vágattatnac. Bár be boczássatoc Broderic Istuánt Romába, hogy kérie a Pápát, hogy be iria mind az husz ezert (mert ackoron többen nem valánac á Király seregében) az Calendáriomba.” HELTAI Gáspár, *Chronica az Magyaroknak dolgairol* [...], Kolozsvár, 1575, 207b.

5 MÖM I, 80–81.

Mikes a 64. és a 66. levélben számol be arról a két látogatásról, amelyet Rákóczi tett az ágyban fekvő és szenvedő Bercsényinél, s a 67. levél már Bercsényi haláláról tudósít. Az első látogatásra Mikes szerint 1725. szeptember 23-án került sor.

Az urunkal. bercsényi ur látogatására jöttünk, aki is igen roszul vagyon, és ha egy darabig el viszi is betegségit, de annyira nem viszi, hogy abból ki gyógyuljon. a lábaiból igen sok víz foly ki, a melyet a borbélyok roszra magyarázzák. és féltik attól a veszet cángrénától, a ki is az árvíz után. ha quártélyban szál, onnét, egy Compánia borbély sem verheti ki. az Isten oltalmazzon meg minket attól, de ha az Isten azt reánk bocsátta, jóbót kel követnünk, az Isten mennyi szenvedéseket. betegségeket bocsátot a szentekre. a kik ötet szerették, és szolgálták, azért hogy az ilyen rosz. mint én. meg láthassa, hogy ha az olyan szentek szenvedtenek. hát én micsoda szenvedést nem érdelek. ök azért szenvedtenek. hogy például legyenek. és jobban meg tisztittassanak valamint az arany a tűzben. én nekem pedig azért kel szenvednem. hogy akaratom ellen is végít szakaszthassam roszaságomnak.⁶

Mikes nem elfogulatlan szemtanú, de kárörömnek nyoma sincs beszámolójában. Reflexiója inkább a döbbenet kifejeződése: az emigráció közepette is a maga megszokott életét élő gróf állapota drámaian megváltozik, mintegy elrettentő példájává válik azoknak az ostoroknak, amelyeket szarkasztikus és fanyar humorral ő maga jósolt meg. Bercsényi mégsem válik követendő példává: száműzöttségével, emigráns státusával nem azonosult, anyagi lehetőségeiből adódóan a régi életét akarta élni. Nem az életmódját igazította a száműzetéshez, hanem a száműzetés léthelyzetét akarta mindenkori grófi kényelmes életviteléhez szabni. Így a csapás, a halálos betegség, de főként a hosszas szenvedés teljesen felkészületlenül érte. Mikes szemszögéből a követendő magatartásmintát Jób és nem Bercsényi szolgáltatja, sőt ez utóbbinak csupán a szenvedése jelenti az ürügyet a jóbi példa előhívására és alkalmazására.

A második látogatásra röviddel Bercsényi halála előtt, 1725. október 29-én került sor. Az első látogatás alkalmával felöltött figyelmes szemlélődés fókuszát a megdöbbentő élmény és ennek lehetséges applikációi rögzítették.

Ma a szegény bercsényi ur látogatására voltunk. a ki is olyan állapotban vagyon., valamint jób volt, csak éppen abban különbözik, hogy az ágyban fekszik. és nem a gané dombon. mert nincsen olyan rész a testiben. a melyben valami kis épség volna. a lábaiból a víz ki folyván. a rothadás szállot belé, meg esik az embernek szive rajta. a midön láttyuk hogy metélik le a rothat hust a szárairol, és a midön halljuk jajgatni, és ordítani a nagy fájdalomban, úgy tettzik mint ha a régi

6 Uo., 113.

martyromokot látnám a kinokban. a bizonyos hogy ki sem mondhatom kédnék. hogy micsoda irtozásal kel azt látni. hát még micsoda kinban vagy az, aki azt szenved. de a test fájdalomival. a lélek gyógyul; és az irgalmas Isten az ő lábaiban tette a purgatoriumot., meg akarván menteni, a más világon lévőből [...].⁷

Az első látogatás alkalmával megjelölt jóbi analógiát Mikes újfent Bercsényi szenvedéseire alkalmazza, ám ezúttal újabb, a vértanúk szenvedéseit is referenciaként beemelő vonatkozásokkal bővíti. A szenvedés nem teszi hőssé Bercsényit, ebben a kontextusban végképp nem, hiszen jajgat és ordít. A békességes tűrés, azaz a *patientia* erénye nem adatott meg neki. A halál bekövetkeztét Mikes sztoikus józansággal méltatja, és mintha nem is Bercsényi elvesztése vagy hiánya foglalkoztatná, hanem az ily módon és azon a helyen megszűnt életút maga és az emigránsok számára megfontolandó igazsága:

e már el vette sok szenvedésinek jutalmát. és nem szükséges szánni. hanem azokat kel szánni, akiket árvául hagyot, itt idegen. országban [...] ez az ur éltiben valo hogy szenvedet. de sok világi jókban is volt része. valo bujdosásban holt meg. de nem szükségben. így fogyunk el lassanként. mert már itt elég szegény bujdosokot temettünk el. ezután még mint lesz. hadgyuk a jó atyánk-ra, és mondgyuk azt. hogy nem érdemli ez a világ. hogy hozzája kapcsollyuk magunkot, mert akár mely gyönyörűségben uszunk is, de abból ki kel kelni. és azt el hagyattyák velünk.⁸

Mikesnek a Bercsényi haláltusájáról készült részletes és reflexiókkal elmélyített beszámolója az emigráns egzisztencia belső spirituális dimenziójában végbemenő lehetséges változásokra utal. A Rodostó felé tartó Mikes – tanú rá a furcsa párbeszéd a magyar rabokkal – sokkal inkább utasként határozta meg magát, aki a hazatérés szándékáról, minden akadály ellenére, nem mondott le. Sőt a vágyakozással, „suhajtással” egy belső lelki készültségben folyton erre az utazásra, pontosabban hazautazásra készült. Nem fogadta el a „nyomorúságot”. Életének átmenetiségét egyfajta makacssággal elnyúló, ugyanakkor temporális jelenségnek tekintette. Bercsényi halálával valami megváltozott benne, hiszen Jób követése mint életviteli minta az emigráció liminalitásának antropológiai nyelvére lefordítva azt jelenti, hogy elfogadja ezt az állandó liminalitást, sőt par excellence életmódként kezeli, és ennek elviselése érdekében magatartásmintákat és túlélési stratégiákat keres. 1725-re Mikes elfogadja a „nyomorúságot,” ami nem jelenti azt, hogy nem vágyik hazatérni, de annyit biztosan, hogy megértette: nem utas, hanem száműzött, akinek a pátria már nemcsak Zágón vagy Erdély, hanem legalább annyira az égi örök haza.

7 *Uo.*, 116.

8 *Uo.*, 117.

III. Jób példája

Jób példájának a *Leveleskönyv*ben való applikációjáról, sőt a Bercsényi-epizód révén előtérbe került szenvedési ethoszról Dávidházi Péter árnyalt és releváns kontextusokat megnyitó elemzést írt.⁹ Valóban, Jób, az archetipikus szenvedő olyan morális és teológiai modellt testesít meg, amely bizonyára inspirációt adhatott Mikesnek az emigráció liminalitásának mint traumának a meg- és túléléséhez. Az elkövetkezendőkben olyan kontextualizáló szövegvizsgálatra vállalkozom, amelynek során Bercsényi szenvedése ürügyén már hivatkozott szöveghelyek némely szövegarcheológiai hátterére világítok rá annak érdekében, hogy Mikes emigráns identitásának és sajátos mentális világának lehetséges belső változását láthatóvá tegyem. Alapvetésem történeti antropológiai fogantatású; olvasatomban a száműzetés olyan állandósult liminális állapot, amelynek elviselésére a liminális személynek túlélési stratégiákat és néha ideológiákat kell kidolgoznia s asszimilálnia.¹⁰ Az emigráns társadalmi renden kívülsége, illetve mindennapos kiszolgáltatottsága a kulturális mássággal szemben ugyanis komplex megoldást igényel. Az emigráció mint kényszerszermigráció alapvetően traumatikus élmény. Gyakran nem a hazatérés eseménye mint limen, azaz átlépendő vagy meghaladható küszöb dimenzionálja újra ezt az állapotot, hanem maga az utolsó életciklus-esemény: a halál. A kényszerszermigráció sajátos korlátaival dacoló, megszokott életmódját mindenáron folytatni próbáló Bercsényit a halál és a haldoklás ebből a szempontból teljesen felkészületlenül érte. Ehhez képest Mikes reflexiói a jóbi példán keresztül egy olyan életviteli programra engednek következtetni, melynek fontos felidézni egyes szöveges forrásait.

Jób alakja, különösen története egybeforrt azzal a teológiai hagyománnyal, amelyet „patientia-irodalomnak” neveznek, és ami az egyházatyáktól a középkoron át egészen a kora újkorig újabb és újabb példákkal bővült. Mikes biztatása: „Jóbot kell követnünk” nemcsak a bibliai történetet, hanem a patientia-irodalmat is mint kontextust a jóbi magatartásminta forrásává lépte-

9 Péter DÁVIDHÁZI, *“We must follow the example of Job”: The Archetypal Sufferer in Mikes’s Letters from Turkey = Das Werk von Kelemen Mikes im Kontext der europäischen Aufklärung / Transmission of Literature and Intercultural Discourse in Exile / The Work of Kelemen Mikes in the Context of European Enlightenment*, ed. Gábor Tüskés, Bern–Berlin–Bruxelles–Frankfurt am Main–New York–Oxford–Wien, Peter Lang, 2012, 112–136.

10 A liminalitás antropológiai leírásához lásd: Victor TURNER, *The Ritual Process: Structure and Anti-structure*, New York, Cornell Univ. Press, 1991; Edith TURNER, Victor TURNER, *Image and Pilgrimage in Christian Culture: Anthropological Perspectives*, New York, Columbia Univ. Press, 1978. Az antropológián belül a migráció, különösen a kényszerszermigráció (*forced migration, displacement*) kutatása külön diszciplínává nőtte ki magát, amit *refugee-studies*nek vagy *exilic/exile/migration studies*nek neveznek. E diszciplína kutatási eredményeinek módszertani összefoglalásához lásd: TÓTH, 3. jegyzetben *i. m.*, 121–122.

ti elő. Tertullianus *De Patientia* című művében a türelmet a legfőbb erénynek nevezi,¹¹ majd miután elkülöníti a türelem elméletét (*ratio*) és gyakorlását (*disciplina*), a mártíromság tárgyalásakor kitér a testi türelemre, az ún. *patientia corporis*ra, melynek legfőbb példáját Jóbban azonosítja.¹² Cyprianus a *De bono patientiae* című traktátusában – amely Tertullianus hatását mutatja – hasonlóképpen argumentál, csakhogy Jób mellé odailleszti Tóbiást is, aki türelemmel és zúgolódás nélkül viselt szenvedéséért visszanyeri látását.¹³ Végül Ágoston a *De Patientiában*¹⁴ hosszan reflektál Jób történetére, s hangsúlyozza azt is, hogy Ádámmal ellentétben Jób elővigyázatosabb volt,¹⁵ mert nem engedett felesége győzködésének, sőt barátait is leintette megőrizve kitartó türelmét.¹⁶ A türelem Ágostonnál szintén a mártíromsággal kapcsolódik egybe, hiszen a mártír legfőbb attribútuma a türelem, illetve ennek minden körülmények közötti feltétlen vállalása. Felidézve Jób bibliai történetét, Ágoston vele mondhatja ki azt az állásfoglalást, amely Mikes leveleiben is folyton visszaköszön: *Si bona percipimus de manu Domini, mala non sustineamus?* Mikes kijelentése tehát, miszerint „Jobot kel követnünk”, ebben a rekontextualizációban egy olyan, az emigráció liminalitásának elviselésre, sőt legyőzésére kialakított és elsajátítandó életvezetési ethoszt jelöl, amely e tekintetben Mikes számára elsősorban katolikus neveltetése és iskolázottsága révén tűnik ideálisnak és aplikálhatónak. A *Leveleskönyv* számos szöveghelye reflektál az exulánsok mindennapjaiban meglévő „keresztekre és keresztviselésekre” nehézségeire, ám az üzenet és az életvezetési szabály, amelyre figyelmezteti önmagát, társait, illetve amit az „*édes nénével*” is megoszt, változatlanul ugyanaz: a csapásokat, a testi-lelki megpróbáltatásokat (*afflictio*) zúgolódás nélkül, következetes és állhatatos (*constantia*) türelemmel (*patientia*) kell elviselni.

Ebben a sajátos kontextusban, illetve migrációs léthelyzetben kiemelt jelentőséget tulajdoníthatunk Mikes egyik fordításának. *A keresztnek királyi uttya*¹⁷

11 „[...] *summae virtutis appellatione honorant*”. Quintus Septimus Florens TERTULLIANUS, *Opera Omnia*, Tomus I, ed. Franciscus OEHLER, Lipsia, 1853, 588.

12 *Uo.*, 612.

13 S. CAECILI CYPRIANI, *Libri [...] De bono patientiae*, ed. J. Georgius KRABINGER, Tubingae, 1868, 277.

14 Ágoston *De patientia Liber unus* című művét online kiadásból használtam: <http://www.augustinus.it/latino/pazienza/index.htm>. Ágoston álláspontja nemcsak ebből a traktátusból tanulmányozható, hanem a 17. században összeállított, ún. *Biblia Augustiniana*ban is, vö. *Biblia Augustiniana sive Collectio et Explicatio Omnium Locorum Sacrae Scripturae quae reperiuntur in omnibus St. Augustini operibus*, ed. David LENFANT, Paris, 1661, 298–310. Könnyen lehet, hogy a francia kultúr- és nyelvterületen megjelent kiadvány Mikes kezében is járt.

15 Ágoston külön részben tárgyalja ezt, melynek címe: *Iob cautior Adamo* (12. 9).

16 „*coniugis corripiebat insipientiam, amicos docebat sapientiam, servabat ubique patientiam*” (11. 9).

17 Mikes fordítói munkásságához: HOPP Lajos, *A fordító Mikes Kelemen*, szerk. Tüskés Gá-

olyan egodokumentumként olvasható, mint a *Leveleskönyv*: hiszen a kényszer-migráció személyes tapasztalatának élményét rögzíti, vagy ezt reflektálja és dokumentálja. A fordítás, ha jól értelmezzük a hozzáillesztett 1747-es dátumot, akkor feltehetőleg a jelzett időpontra elkészült, bár azt sem szabad szem elől tévesztetni, hogy Mikesnek csupán egy 1760. március 25-én kelt misszilis levele említi először a megletét.¹⁸ Nem tűnik valószínűnek, hogy Mikes 1747 és 1760 között ne foglalkozott volna többé ezzel a szöveggel. Úgy vélem, hogy a jelzett periódusban nemcsak korrigálhatta, tökéletesíthette a szöveget, hanem akár használhatta is. Sőt, hozzáférhetővé tehetette sorstársai számára is. Másrészt arról sincs megbízható tudásunk, hogy mennyi idejébe telt a szöveg lefordítása,¹⁹ vagy mikor fogott hozzá, mennyire volt ez folyamatos és állandó munka stb. Nem tűnik megalapozatlannak annak feltételezése, hogy ez a fordítás olyan folyamat volt, amely a *Leveleskönyv* írásával, vezetésével gyakran párhuzamosan folyt, s ennek néha szövegelméleti funkcionálhatott, de mindenképpen szerves tartalmi és intertextuális kapcsolat van a két szöveg között. A Jób példájához kapcsolt és Mikes által követésre ajánlott *afflictio-patientia-constantia* életvezetési program diskurzusa érdemben igazolja ezeket az átfedéseket és érdembeli összefüggéseket.

Az *afflictio* fogalmát az ismeretlen francia szerző nyomán Mikes a keresztviseléssel példázza. Krisztus félreérthetetlen módon adja Storophila tudtára, mit kell értenünk a keresztviselés alatt:

De hogy ismét viszá térjek arra. a mit el kezdettem vala mondani néked. midőn én azt parancsolom hogy a keresztet kell hordozni, nem fábol valo keresztet értek, hanem mind azt valami bajt adhat. mivel a deák nyelven. ezen a szón kereszt. minden féle szenvedés értődik, *Crux a Cruciatu, aut Certé Cruciatu a Cruce*. akeresztet hordozni tehát a, hogy szenvedgyed én érettem a világi nyomorúságokat. és így a halált is örömet kell szenvedni én érettem. ha az alkalmatosság hozza magával. az ó embert magadban meg ölni. magadot minden féle veszedelemre tenni, midőn az én szolgálatom kívánnya., és a földi állapotoktól magadot el kell forditanod. ez az igazán valo kereszt hordozás. ha engemet akarsz követni, avilági fenyegetések, hízeldések, és mindenek felet a mi a

---

bor, Bp., Universitas, 2002. Mikes fordításának alapja: D. Benoit VAN HAEFTEN, *Regia via crucis*, Utrecht, 1635. Több francia fordítása is készült, a kritikai kiadás álláspontja szerint Mikes ezt a szövegverziót használta: *Le Chemin royal de la Croix*, ford. R. P. DIDAC, Lyon, 1667.

18 MÖM I, 315.

19 Ellentétben a kritikai kiadással, textológiai megfontolások alapján, illetve részletes szövegkomparáció elvégzése után azt gondolom, hogy Mikes Kelemen a következő francia kiadást használta fordítása elkészítéséhez: *Le Chemin Royal de la Croix: Nouvelle traduction*, chez Gabriel MARTIN, Paris, 1711. Mivel ez egy ismeretlen szerzőségű szöveg, nem tudjuk, hogy ezt az új fordítást ki készítette el, a továbbiakban a szöveget kiadó Martinra fogok hivatkozni.

hajlandóságodal ellenkeznék. ezek kereszt helyet legyenek néked, és szenvedgyed, hordozad ezeket. békeséges türesem [...]”²⁰

Ez a békeséges tűrés Mikes diskurzusában a „tekélletes békeséges tűrés”,²¹ azaz a *perfecta patientia*²² megfelelője, amelyet nemcsak fordításának latin-francia szövegelmélete felől, hanem a bizonyára asszimilált tertullianusi és ágostoni hagyomány értelmében is Jóbbal köt össze: „még ehhez adom annak a ritka embernek, tudni illik Jóbnak, példáját: Tekintted meg a békeséges tűrésnek oly jeles vitézt”.²³ A *Leveleskönyvben* Bercsényi haláltusa ürrügyn megjelölt diskurzus, Jób példájának követése, valójában komplex mártírológiai fogantatású program, melynek központi tézise, a keresztiek türelmes elviselése, a mártírok tanúságtételéhez hasonlítható. Az *afflictio-patientia-constantia* konstrukcióját tehát újabb szimbólum és fogalom egészíti ki, a korona (*corona*),²⁴ pontosabban a tanúságtétel révén, a mártírok által elnyerhető örök élet koronája. Mikes fordításának központi tézise a III. könyv hetedik részében összegződik, amely a következő címet viseli: „Hogy a kereszt megkoronáztatik. Légy hív mind holtig, és meg adom neked az életnek koronáját. apoc. 2.10”²⁵

Meggyőzően illusztrálja ezt a tanítást az a jelenet, amelyben Storophila el-lankad, csügged és elkeseredik, már-már letér a keresztnek útjáról, de Krisztus visszatéríti:

akristus kegyes szemekel tekintvén szolgálóját, és meg szánván, meg jelenék néki, hogy meg vigasztallya, és bátorítsa mondván, leányom légy hív mind holtig, és meg adom néked. az életnek koronáját, a valo hogy az út kemény, és látom minden szenvedésedet, de el ne kedvetlenedgyél. mivel koronát várhatz

20 MÖM III, 260.

21 *Uo.*, 372.

22 VAN HAEFTEN, *i. m.*, 233. A francia verzió: „patience fort relevée & revêtuë”, MARTIN, *i. m.*, 371.

23 MÖM III, 427. A francia meg a latin verziók a következők: „cet homme admirable, de ce modele accompli de patience...” MARTIN, *i. m.*, 427; illetve „patientiae certatorem & immobilem petram, Iob” VAN HAEFTEN, *i. m.*, 355.

24 A tertullianusi előzményt itt is tudatosítanunk kell. Az *Ad Martyras* (202 körül) c. traktátusában Tertullianus egy komplex analógiát konstruál a győzedelmes római legionárius és a börtönben szenvedő, kivégzésére váró, tehát tanúságot tévő keresztény között, hiszen mindkettejüket megkoronázzák, csak hogy a legionárius a *corona corruptibilis*, míg a keresztény az örök életet és a *corona aeternam* kapja meg: „Et illi, inquit apostolus, ut coronam corruptibilem consequantur. Nos aeternam consecuturi [...]” (TERTULLIANUS, *i. m.*, 11).

25 MÖM III, 424. „Et dabo tibi coronam vitae [...]”. Tertullianus a *De Corona*, illetve Szőnyi Nagy István a *Mártírok Koronája* (Kolozsvár, 1675) címlapjára illesztte ugyanezt a bibliai locust.

mind azokért, *boldog ember aki kísértetet szenved, mert minek utánna meg próbáltatik, el veszi az életnek koronáját, melyet ígér az ur., az öt szeretőknek, jac.* 1. 12.²⁶

Egy következő szöveghely pedig már-már az emigránsoknak szánt életvezetési útmutatóként hat. Innen érthető meg, hogy Mikes miért indítványozta pontosan „a békeséges tűrés oly jeles vitézének”, Jóbnak a követését. Krisztus a következő elvárást fogalmazza meg, talán nemcsak Storophila, de Mikes és sorstársai számára is:

a mely viaskodást kívánok tölled, az a békeséges türesemből áll, a keresztényi koronát, és jutalmat, nem azért nyerik el hogy másnak árttsanak, hanem hogy mindent el szenvedgyenek. másoktól alázatoságal, a lelki viaskodásban, nem a nyeri el a győzedelemnek koronáját. aki mást meg ütt, és le vér aföldre, hanem az, akit meg ütnek. és aki le nyomatik²⁷

Jób követése tehát mártírológiai program. A szenvedések (*afflictio*) zokszó nélküli türelmes (*patientia*) elviselése, majd ennek állhatatos (*constantia*) vállalása és életvezetési elvvé való előléptetése a mártírok tanúságtételével azonos értékű. Ennek a tanúságtételnek a következménye a korona és implicit módon az örökélet, az üdvösség elnyerése. Minél nagyobb a szenvedés, illetve minél tökéletesebb türelemmel viseli el valaki a szenvedéseket a földön, annál biztosabb lehet a neki jogosan járó korona, azaz az üdvösség elnyerésében. Bercsényi példáján keresztül, miszerint „az irgalmas Isten az ő lábaiban tette a purgatoriumot”, Mikes ezt sugallja. Az értelmezést megerősítő pretextust és kontextust a fordításból kapjuk, ahol Krisztus világosan elmagyarázza Storophilának:

ha azt magaddal el hitetted volna. hogy tellyeségl meg nem mentheti magát a vétkes lélek a pokolnak kinyaitol, és az örökké tarto tüztöl, és hogy a kereszttség után azokat másként el nem lehet kerülni hanem tsak a penitentzia tartással; hogy ha ezeket el hinnéd. boldognak tartanád magadot ez élteben. valo szenvedésért, tsak a máson meg szabadulhatnál az örökké valo kinoktól²⁸

Mikes tehát azt állítja, hogy az emigránsoknak, ellentétben Bercsényivel, egy olyan életvitelt szükséges felvállalniuk, amelynek során türelemmel viseli el mindazokat az előreláthatatlan testi-lelki csapásokat, amelyek megnehezíthetik, sőt pokollá tehetik földi mindennapjaikat. Ezt azonban fontos

26 *Uo.*, 422.

27 *Uo.* Francia verzió: „[...] à souffrir avec patience”, MARTIN, *i. m.*, 552; a latin: „non pugnare te, Staurophila, sed tolerare doceo”, VAN HAEFTEN, *i. m.*, 345.

28 MÖM III, 358.

türelemmel elviselni, mert az örök élet koronája, az üdvösség vár rájuk. Ennek az argumentációnak a problematikája abban rejlik, hogy sem Mikes, sem sorstársai nem vallásos perzekúció áldozatai, másrészt tanúságtételük, bár magasztos és erkölcsileg vitathatatlan, semmilyen módon nem a katolikus hit melletti tanúságtétel heroikus vagy vértanúságot implikáló gesztusa. Miként lehet a politikai migráció mártíromság? Miként lehet a politikai emigránst mártírnak nyilvánítani?

Az *afflictio–patientia–constantia* tanításba a kora újkori *nem katolikus* mártírológiai diskurzusok is beépülnek és érdemben hatnak. A kora újkori magyar kultúrában a vallásos perzekúció megjelenítésére elsősorban egy *nem katolikus*, főként kálvinista és lutheránus diskurzus és szöveghagyomány szolgált.²⁹ Az 1671–1681 közötti *persecutio decennalis* szöveghagyománya a Thököly- és bizonyára a Rákóczi-mozgalom ideológiáját is meghatározta. A legelső magyar mártírológiai munka³⁰ szerzője, Szőnyi Nagy István, olyan mártírfogalmat dolgozott ki, amely nemcsak az üldözött kálvinista és evangélikus papok számára biztosított ideológiai paradigmát, hanem Wesselényi és Thököly bujdosó kurucái számára is.³¹

Szőnyi meghatározása értelmében: „Negyedik rendbéli mártírok azok, kik a keresztviselésbe békességes tűrők.”³² Mártíroknak tekinti továbbá mindazokat, akik nem vértanúhalállal, hanem a kényszerszermigráció (száműzetés, exilium, perzekúció, stb.) felvállalásával tettek tanúbizonyságot.

Kilenczedik rendbéli mártírok, A' Számkivetettek, és kik az üldözőknek véres kezek közzül el-futottak, az aigaságért házokbol, örökségekből, s-minden javokbol ki-bujdostak, idegen népek, ismételten s-gyakran könyörületlen emberek között sellyérkednek: éhen, szomjan, szomorúan ohajtoznak. Sirnak s keseregnek... Petrus Martyr: Az üldözők előtt valo el-futas (ugymond) egy neme az igasság meg vallásának. Mert ki nem akarna inkább othon a' maga házában maradni, maga javaival élni, maga népebeli emberek társaságával élni, mint szegény és ismértetlen meszsze földre vándorul bujdosni!³³

29 A téma tárgyalásához: TÓTH ZSOMBOR, *Kálvinizmus és politikai (ön)reprezentáció a koraiújkorban – megjegyzések a magyar patriotizmus eszmetörténetéhez (előtanulmány)*, Studia Litteraria, 2012/3–4, 6–36.

30 SZŐNYI NAGY István, *Mártírok Coronája [...]*, Kolozsvár, 1675.

31 Zsombor TÓTH, *The Homiletics of political Discourse – Martirology as a(Re)Invented Tradition in the Paradigm of Early Modern Hungarian Calvinism = Whose Love of Which Country?: Composite States, National Histories and Patriotic Discourses in Early Modern East Central Europe*, eds. Balázs TRENCSENYI, Márton ZÁSZKALICZKY, Leiden–Boston, Brill, 2010, 545–568.

32 SZŐNYI NAGY, *i. m.*, 5.

33 *Uo.*

A Mikeséket megelőző Thököly-migráció illusztris tagja, Komáromi János számára ebben a sajátos politikai-teológiai kontextusban teljesen egyértelmű és megengedett volt, hogy önmagát és emigráns társait mártíroknak nyilvánítsa. Komáromi a Török Birodalomban eltöltött idő (1697–1705) alatt naplót vezetett, továbbá 1699-ben Konstantinápolyban lefordította a német jezsuita Jeremias Drexel *Gymnasium Patientiae* című művét.³⁴ Thököly bujdosó udvarának tagjaként, miután Konstantinápolyt császári utasításra elhagyták, Nicomédiába kellett mennie. Naplójának 1701-es bejegyzése szerint szeptember 24-én kötöttek ki, és csak másnap, szeptember 25-én foglalták el a nekik kijelölt szállást. A jelentős olvasottsággal, műveltséggel bíró Komáromi János azonnal Diocletianusra és a korai keresztényüldözésekre gondolt, és ezt papírra is vetette:

Ebben az helyben öntetett ki Diocletianus s más pogány császárok idejében amaz sok ezer marttyromok vérek, s ehez nem messze egy völgyben, hogy ordítások, jajgatások a városban ne hallatnék. – Úgy tetszett, könyebségemre lett, hogy az mi márttyromságunk is ide volt rendeltetve. Dicsőség a nagy Istennek érte.³⁵

Összegzőképpen megállapítható, hogy Jób követése Mikes számára olyan mártírológiai programmá fejlődik a *Leveleskönyvben* és a *Keresztnek királyi uttyában*, amely nemcsak a katolikus, hanem a kora újkori felekezetek számára közös teológiai örökséget is (Tertullianus, Cyprianus, Ágoston) politikai teológiává fejlesztette. Ebbe a nem katolikus, azaz kálvinista szerzőségű vagy genezisű szövegek és hagyományok is termékenyen beépültek. Mert Mikes maga sem volt teológus, végképp nem vallásos okokból üldözött mártírja a katolikus egyháznak, hanem emigráns létének liminalitását megszüntetni igyekvő túlélő és főként politikai emigráns...

34 *Békességes Tűrésnek Oskolája, Mellyet Édes hazáján kívül való boldogtalankodásában Deákbül magyarra fordított KOMÁROMI János, Magyarországi s Erdélyi bujdosó Fejedelem Secretariussa, s édes Hazája Martyrja.* A fordítás eredeti autográf kéziratát Erdélyben találtam meg, s elkezdtem a szövegkiadás előkészítését. A fordítás méltatásához lásd: TÓTH Zsombor, *Extra Hungariam non est?: Komáromi János törökországi experienciája = Identitás és kultúra a török bódoltság korában*, szerk. Ács Pál, Bp., Balassi, 2012, 505–523.

35 *Késmárki Thököly Imre secretariusának KOMÁROMI Jánosnak törökországi diariumja s experienciája*, kiad. NAGY Iván, Pest, Ráth Mór, 1861, 76.

Konklúzió

Tanulmányomban arra tettem kísérletet, hogy Mikes emigrációs tapasztalát a változó (lelki)állapotok és az artikulált túlélési stratégiák megválasztásának folyamataként mutassam be. Két esemény, két megrázó tapasztalat szöveges forrásai nemcsak azt igazolták, hogy a történeti antropológiai értelemben vett liminalitás Mikesre is hatott, hanem azt is, hogy ez egy változó, folytonos reflexiót és mentális ellenőrzést megkövetelő, testi-lelki következményekkel járó létállapot lehetett. Mikes valóban liminális személy,³⁶ s produkálja ennek minden szindrómáját, de egyszersmind kreativitását is. Mikes szóhasználatában ennek a mai fogalmaink szerinti „liminalitásnak” a megfelelője a „nyomorúság.” Valóban, az ő esetében nemcsak a távollét és a migráció nehéz életkörülményei nehezítették meg mindennapjait, hanem a kulturális másság tapasztalata is súlyosbította mindezt. Az idegenek, de különösen a más kultúrájú emberek közt való kényszerű ottlét, illetve egy másik kultúra jelenlétének a tudomásul vétele, az ehhez való alkalmazkodás, főként, hogy egy nem európai kultúráról volt szó, nem lehetett egyszerű kihívás. Irodalomtörténeti nézetben Mikes életének ilyen jellegű mikroszintje még nem kapott kellő figyelmet és méltatást. A levelek jótékony humora és határtalan mesélőkedve elfedheti, de nem feledtetheti azt, hogy a migráció ezáltal is traumatikus tapasztalat lehetett. Európai neveltetésű embernek egy nem európai kultúrában való hosszas, sőt kényszerű ottléte, még az erre felkészített és képzett antropológusoknak is gyakran gondot okozott. Klasszikus példának számít a kulturális antropológiában Malinowski esete, aki titkos naplójának tanúsága szerint szörnyű megpróbáltatásként élte meg (akarata ellenére is hosszúra nyúlt) terepmunkáját az ausztráliai bennszülöttek közt. Végso elkeseredettségében olyan radikális nyelvi gesztusokra hagyatkozott, melyek az antropológiát mint diszciplínát erőteljesen diszkreditálták.³⁷

36 Mikes liminális személyként (*liminar person*) nyilvánul meg, egész identitásában azt az ambiguitást testesíti meg, amelyet Turner a *between and betwixt*, azaz a köztesség jellegzetes állapotaként jelölt meg. A magyarra nehezen fordítható *between and betwixt* szin-tagma az átmenetiséget olyan sajátos létállapotként jelöli meg, amely az átmeneti lényt (*transitional being*), azaz liminális személyt (*liminar person*) egzisztenciája ambiguitásával, sőt paradox természetével ütközteti. Következésképp az átmenetiséget „elszenvedő” individuum egy olyan liminális állapot rabja, amely egyfajta interstrukturális helyzetet (*interstructural situation*) hoz létre, így maga az individuum is átminősül egyfajta interstrukturális emberi lénnyé (*interstructural human being*). TURNER, 10. jegyzetben *i. m.*, 95–97.

37 Bronislaw MALINOWSKI, *A Diary in the Strict Sense of the Term*, New York, Harcourt, Brace and World, 1967. A Malinowski-botrány és a kulturális antropológia kérdéskör további méltatásához: Peter REDFIELD, Silvia TOMÁŠKOVÁ, *Exile of Anthropology = The Concept of Foreign*, ed. Rebecca SAUNDERS, New York, Lexington Books, 2003, 71–90.

Edward Said szerint az exilium mint kényszmigráció alaptermészete lényegileg traumatikus.³⁸ Erre nem lehet felkészülni, sem elfojtani, sem megszüntetni, legfeljebb együtt élni vele és valamilyen mértékben alkalmazkodni hozzá. Ezt nyilván maga Mikes is megtapasztalta, de becsületére legyen mondva, miután szembesült ezzel, alkalmazkodni tudott a speciális léthelyzethez. Olvasatomban Mikes minden szövege erről a kényszmigrációs tapasztalatról szól, minden szövegben ott van a próbálkozás: ennek a tapasztalatnak mint traumának az enyhítése, a próbálkozás arra, hogy elviselhetővé tegye az elviselhetetlent. Mégiscsak egy kettőbe tört, valamikor ígéretesnek induló életútról van szó, továbbá egy olyan tehetséges személyiségről, akinek a kora újkori mentalitás szerinti legfontosabb érték, a családi élet ajándéka nem adatott meg. Mikes halálával nemcsak földi egzisztenciája szűnik meg, hanem valami más is véget ér: befejeződik valami, amit egész életében épített, minden elolvasott könyvvel, minden megélt tapasztalattal. Mikes persze nem volt szerzetes, noha kénytelen volt szinte szerzetesi életet élni. Vallásossága életerős, amelyben a túlélés nem biológiai ösztön, hanem az alkotás tétjétől motivált. Professzionális emigráns, aki írásba és olvasásba menekült, így teremtett, cselekedett és lett úrrá liminalitásán.

Úgy vélem, Mikes valójában tragikus hős, még akkor is, ha kellő ironia és bölcsesség volt benne arra, hogy ezt ne vegye túlságosan komolyan. De ez is csak emberi nagysága mellett szól(t).

38 „Exile is life led outside habitual order. It is nomadic, decentred, contra punctual, but no sooner does one get accustomed to it, than its unsettling force erupts anew.” Edward SAID, *Reflections on Exile = Out there: Marginalization and Contemporary Cultures*, eds. Russell FERGUSON et alii, London, MIT Press, 1990, 366.